

Družina v času

Peter Boštjančič

Pojem družine je za povprečnega Slovenca tako naraven in samoumeven kot zrak, ki ga diha. Vsakdo od nas je zrasel v takšni ali drugačni družini, vsakdo od nas je seznanjen s tem konceptom že od malih nog. A kljub vsej samoumevnosti nas že od malega država, šola, cerkev, ... učijo naše družinske izkušnje »pravilno« interpretirati ter jih umestiti – tako spoznamo da je osnovni, pravilni (ali zgolj trenutno prevladujoči?) model družine heteroseksualna dvostarševska z enim do tremi otroki, da so vse ostale različice – npr. enostarševska, večgeneracijska ... – zgolj odkloni oz. izkrivitve tega osnovnega modela, v katerem družina temelji predvsem na medsebojni ljubezni in spoštovanju. Ena od skritih implikacij tega družbeno-vrednostnega sistema pa je, da je obstajal vedno, sicer posameznem kraju in času prilagojen, a v temelju nespremenjen. Ta premisa sicer ni nikjer neposredno izrečena, je pa praktično povsod nakazana. Dvostarševska družina z otroki – tako imenovana »jedrna družina« – temelječa predvsem na medsebojni ljubezni oz. krvnem sorodstvu, se povprečnemu Slovencu slika kot dominantna v vseh časih in krajih – z lahkoto si jo zamisli tako v antičnem Rimu kot v Franciji Ludvika XIV. Družina je vedno tu, bolj ali manj nespremenjena.

Ta, med sodobno družbo razširjen pogled, je seveda daleč preveč posplošen ter pristranski, da bi se lahko ujemal z zgodovinsko resnico. Družina namreč sama po sebi ni ne naravna danost ne od ostale družbe neodvisen koncept, pač pa je v osnovi družbeni konstrukt – v veliki meri jo oblikujejo praktično vsi širši družbeni procesi, skladno s spremembami družbenih procesov (ekonomija, religija, politika ...)

pa se spreminjajo tudi sama družina – tako realno obstoječa družina kot družina kot družbena mentaliteta (kako družba sploh misli družino).

Drugi, v Sloveniji prav tako razširjen pogled meni, da je sodobna, jedrna družina stranski produkt kapitalizma. Pred razvojem industrijskega kapitalizma v 18. in 19. stoletju naj ne bi obstajale individualizirane jedrne družine ter sam individualizem; predkapitalistična preteklost pozna zgolj razširjene družine – večgeneracijsko družino, tesno povezano s sorodstvom in sosesko, celotno družbo pa nasploh preveva duh kolektivizma, ki skrbi, da je vsak posameznik podrejen in določen s celoto.

Tudi ta pogled, ki izvira še iz Engelsovega *Izvora družine, privatne lastnine in države*, sodobna zgodovinska stroka zavrača. Individualizem in jedrna družina sta bila prisotna v vseh časih, seveda pa v različnem obsegu ter oblikah.

STRUKTURA »KLASIČNE« PREDINDUSTRIJSKE EVROPSKE DRUŽINE

Kakšna je potemtakem bila tipična evropska predkapitalistična družina? Odgovor sploh ni enosta-

ven, saj se koncept družine ni spreminjal le skozi čas pač pa tudi skozi prostor – samo obliko in delovanje družine so precej določali geografski dejavniki. Kljub temu pa obstaja vrsta elementov, ki so skupni vsem tipom evropskih družin v vseh časih in prostorih do razvoja industrijskega kapitalizma, prvič pa se pojavijo že v bronasti dobi, t. j. s samim začetkom poljedelstva.

Ti elementi so v prvi vrsti jedrna družina, razmerje starši-otroci je bilo prisotno in pomembno v praktično vseh družbah, četudi je bilo umeščeno v različna ozadja. Vedno so bile prisotne tudi čustvene vezi med starši in otroci – prisotnosti ljubezni ali vsaj naklonjenosti med zakoncema ne moremo označiti za stalnico. Incest je bil vedno prepovedan, vsaj na nivoju roditelj-otrok oz. brat-sestra. Ter nazadnje, vse evropske predindustrijske družbe so poznale institucijo dote – načelo, po katerem starši svojo hčer ob poroki obdarijo z lastnino v obliki zemlje, prebivališča, denarja, bivalne opreme, ipd., ki naj bo hčeri v pomoč pri samostojnem življenju. To pa so tudi vse skupne točke evropskih družin, vse ostalo je bilo podvrženo spremembi. Velja pa poudariti, da je bila v agrarnih družbah družina v večini primerov poleg kraja primarne socializacije tudi osnovna delovna enota, in so zato k taki družini spadali tudi pri njej živeči hlapci in dékle. Sam odnos jedrna družina-razširjena družina je v predindustrijski Evropi dokaj kompleksen. Poudariti je potrebno, da obseg družine vedno definira tesnost odnosov; krvno sorodstvo niti ni odločilno, čeprav se je oboje ponavadi prekrivalo – Janezov

brat, ki se je že v najstniških letih preselil v Nemčijo, ni spadal k njegovi družini – je pa k njej spadal pri hiši že vrsto let živeči hlapec, ki z Janezom sicer ni bil v krvnem sorodstvu. Določena skupnost ljudi je veljala za družino, dokler je delovala kot celota, dokler je do zunanjega sveta nastopala kot ena skupnost z eno voljo, kot enotna skupnost, katere člani so svoje individualne interese podredili interesom skupnosti. Kar pa seveda ne pomeni, da je bila družina skupnost enakopravnih članov – v njej je skozi vso zgodovino vladala hierarhija.

Osnova take skupnosti je bil vedno zakonski par z otroki. Glede na trdnost umeščenosti takega para v ostale odnose ločimo več vrst družin, ki se pojavljajo v Evropi skozi zgodovino. Če gre za zgolj za par z otroki, govorimo o jedrni družini, v primeru, ko k osnovnemu paru spadajo tudi stari starši in pri hiši živeči hlapci in dékle, gre za razširjeno družino. Ko pa imamo opravka z več posameznimi pari z vso pripadajočo periferijo, ki so povezani v trdno skupnost, tedaj govorimo o rodu oz klanu. Ne pozabimo, določeno sorodstveno skupnost lahko razglasimo za družino, dokler nastopa do ostale družbe kot celota z eno voljo. Meje med posameznimi tipi družin seveda nikoli niso bile ostre.

Prevladujoč tip družine je bila v predindustrijski Evropi razširjena družina, tesno vpeta v sosedsko-sorodstvene odnose. Sam obseg družine oz. moč kolektivnih odnosov je naraščala glede na naloge, ki jih je morala družina prevzeti nase. V pokrajinah s šibko centralno oblastjo so družine poleg samooskrbe tako morale prevzeti nase tudi samoobrambo, kar se je seveda poznalo na moči sorodstveno-sosedskih povezav – ne preseneča nas torej, da najdemo najmočnejše rodovno-sosedske skupnosti v zgodnjem novem veku na Balkanu, Škotskem višavju, v južni Italiji in na Siciliji – v deželah z izrazito šibko državno oblastjo.

Kljub moči kolektivnih vezi v klasičnih agrarnih ekonomijah, pa seveda ne moremo reči, da jedrna družina v predindustrijski Evropi ni obstajala. Seveda je, le da je bila v manjšini in da je bila omejena predvsem na severozahod Evrope – na današnje severno Francijo, Nizozemsko in Anglijo – v teh

pokrajinah so otroci načeloma odhajali že zgodaj od doma ter si z delom sami prislužili sredstva za poroko in samostojno življenje – redko se je dogajalo, da bi več generacij živelo v istem gospodinjstvu, kot je bilo v navadi v preostali Evropi.

VPLIV KRŠČANSTVA

Na sam koncept družine je imela vpliv Rimsko-katoliška cerkev (v severni Evropi do reformacije, v katoliških deželah pa do sekularizacije v 19. in 20. stoletju). Izreden uspeh in razširitev krščanstva v pozni antiki sta z določenimi drugimi dejavniki izrazito spremenila številne do tedaj veljavne in splošno razširjene družinske prakse. Spremenjen odnos do telesa, ki se je v pozni antiki skokovito razširil v raznih filozofskih ter religioznih krogih (neoplatonisti, gnostiki, manihejci, številne judovske ločine, npr. enkratiti ...) je povzelo tudi zgodnje krščanstvo preko cerkvenih očetov, posebej Origena in Avguština. Ta, za antičnega človeka dokaj nov pogled¹ (spomnimo se le starega grškega mota »Zdrav duh v zdravem telesu«), je zavračal telo in nasploh vse telesno in tosvetno kot neresnično, zavedljivo, kot prepreko pri doseganju svetega oz. Resnice, Boga, ki so ga iskali v nadčutnosti, v nadizskustvenem svetu. Na tapeti se je tako znašla tudi spolnost, ki je bila hitro označena kot neprijemna, celo škodljiva človeška praksa, in bila, posebej zunaj zakona, pa tudi v zakonu, podvržena strogim omejitvam.

Cerkev je po zmagi sprejela tudi vrsto ukrepov, ki jih niso gnali toliko teološki, ampak čisto praktični motivi. Tako je prepovedala ločitev² (pravzaprav je bolj zavračala ponovno poroko) ter posvojitev, dve v antiki vsakdanji praksi. Prav tako je od ponovne poroke odvrčala vdove. Nasploh si je Cerkev z različnimi odredbami (npr. s podporo porok mladih) tudi proti volji staršev prizadevala za razbitje tradicionalne razširjene družine ter pomembno prispevala k uveljavitvi jedrne družine v Evropi. Vse te doktrinalne odredbe so temeljile večinoma na ekonomskih razlogih, Cerkev je na ta način poskušala zmanjšati število potencialnih dedičev – posvojitev in ločitev sta bili dve »klasični« antični

1 Seveda ne mislim trditi, da je klasična antika propagirala splošno spolno svobodo ter neobrzdano promiskuteto. Njen ideal je uravnoteženost posameznika v vseh pogledih, tudi v spolnosti. Orgije cesarskih elit so bile izjema in že takrat deležne moralnega zgražanja. Kogar posebej zanimajo zgodnjekrščanski pogledi na spolnost ter telo nasploh, priporočam knjigo Petra Browna *Telo in družba; Spolno odrekanje v zgodnjem krščanstvu*, ki je izšla pri zbirki Studia Humanitatis

2 Na ukinitve ločitve je imela precejšen vpliv tudi prevlada germanskega prava nad rimskim v zgodnjem srednjem veku, Germanško pravo je za razliko od rimskega izrazito poudarjalo krvne povezave.

rešitvi za priskrbo potomca v primeru neplodnega zakona, razširjeni tip družine pa že po naravi nudi širšo paletu dedičev kot jedrni tip – ter doseči, da bo za dediča izbrana ona. Taktika se je obrestovala; količina imetja, zapušččenega Cerktvi od pozne antike do sekularizacije v 19. stoletju, tako v nepremičninah kot v premičninah, pa je pričakovano velika. Cerktvena ideološka nadvlada nad družinskim življenjem se je vsaj v severnih deželah temeljito spremenila z reformacijo. Ločitev je bila v protestantskih deželah ponovno dovoljena, četudi je bila do 19. stoletja izredno redko prakticirana; zakon ni bil več smatran za zakrament ter postal izključno posvetna zadeva. Dovoljena pa je bila tudi cela vrsta možnih zvez, ki jih je katolicizem strogo zavračal (npr. poroka moža z ženo svojega pokojnega brata). Vse te ureditve pa nikakor niso bile posebej liberalne – bile so izredno patriarhalne, saj so možem dajale izrazito več pravic kot ženam. Anabaptisti in mormoni so tako celo eksperimentirali s poligamijo, a se ta praksa ni prijela.

Večji val liberalizacije družinskih načel je Evropo, posebej pa katoliške dežele, zajel šele v 19. stoletju, ko so odmevi francoske revolucije preplavili celo celino. Spolnost zunaj zakona so dokočno dekriminalizirali – vsaj za moške; poroka se je tudi v katoliških deželah transformirala iz zakramenta v pravni akt, nad katerim je imel pristojnost notar, svečenik zakona, ne več duhovnik, svečenik Boga. Prav tako dostopna je postala ločitev, v 20. stoletju pa je postala legalna tudi posvojitev. Vse te nove uredbe so seveda, tako kot za časa protentantizma, dajale možkim precej več pravic kot ženskam. In tako kot vse druge večje družbene spremembe, potrebovale svoj čas, da so lahko zaživele.

INDUSTRIJSKE REVOLUCIJE TER REVOLUCIJA DRUŽINSKEGA ŽIVLJENJA

Še večje spremembe modela evropske družine kot sekularizacija, pa prinese industrijska revolucija konec 18. stoletja. Samo 18. stoletje je doba založništva – kapitalisti podeželsko prebivalstvo zalagajo s surovinami in od njih kupujejo dokončane izdelke. Ta tip gospodarstva je imel velik vpliv na samo zgradbo družin. Družina predkapitalističnega obdobja se je preživljala skoraj izključno s kmetijstvom, številčno je bila zato nujno omejena s količino virov, ki jih je imela na voljo. Agrarne družine so tako bile v povprečju majhne. Novi tip gospodarstva pa družin številčno ne omejuje – vsak otrok je par delovnih rok več, novo proizvodjalno

delo pa za razliko od prejšnjega agrarnega, ni količinsko omejeno – kapitalist preprosto dostavi več surovin, medtem ko nove zemlje, ko je stara že povsem obdelana in izkoriščena, ni moč preprosto izčarati iz zraka.

Zlata doba založništva in proizvodnje na domu se konča z uveljavitvijo parnega stroja konec 18. stoletja ter posledičnega prenosa proizvodjalnega procesa iz domače kleti v tovarne. Podeželje se s propadom založništva izredno hitro proletarizira in začne se masovna selitev v mesta. Šele v teh razmerah se dokončno uveljavi jedrna družina kot prevladujoča oblika družinske organizacije. Spričo selitev, povezanih z iskanjem zaposlitve, se pretrgajo oz. oslabijo stiki s širšim sorodstvom. Nov bivalni okoliš načeloma ne nudi možnosti za vzpostavitev močnih kolektivnih skupnosti. Nadalje izgubi družina v tem prehodu tudi svojo gospodarsko funkcijo. Četudi so delodajalci sprva zaposlovali kar cele družine, je hitro prišlo do razbitja – družina ni več delovna enota, skupnost, pač pa vsak družinski član postopoma dobi zaposlitev v različnem sektorju, delovni proces pa ne poteka več na domu kot v agrarnih ekonomijah, pač pa zunaj njega.

Povečana ekonomska neodvisnost posameznikov, razpad močnih kolektivnih skupnosti ter širjenje meščanskih vrednot, so privedli do večjega vrednotenja zakonske ljubezni kot v preteklosti. Večja ekonomska neodvisnost ter šibke kolektivne vezi so dajale posamezniku več svobode pri iskanju zakonskega partnerja kot kadarkoli prej. V starih agrarnih ekonomijah je bilo za ljubezen v zakonu načeloma malo prostora – zakon je temeljil predvsem na gospodarskih temeljih, poroka je bila vedno kolektivna odločitev, namen zakona je bil predvsem gospodarsko preživetje. Nova gospodarska razmerja pa podelijo zakonu povsem drugačno funkcijo: zdaj sta temelj zakona predvsem ljubezen in medsebojno spoštovanje med zakoncema, kriteriji za poroko pa začnejo postajati izrazito subjektivni – medsebojna privlačnost, ljubezen, medtem ko so bili v agrarnih družbah skoraj vedno objektivni – višina dote, delazmožnost ipd. Od izbire partnerja namreč ni bila odvisna zgolj zakonska sloga, pač pa tudi preživetje.

Otroci so bili sprva prav tako cenjeni kot delovna sila, zato so se družine prve polovice 19. stoletja odločale za obilno potomstvo – vsak otrok je pomenil dodatno plačo na mesec več. Nasploh je bil delovni ritem prve polovice 19. stoletja izredno naporen in neprijazen do družin – delavniki so bili izredno

dolgi, delo z relativno novo mehanizacijo nevarno, plače nizke, življenjski pogoji pa slabi. Posledično je med delavstvom prišlo do visoke umrljivosti.

Do izboljšanja položaja delavcev in njihovih družin je prišlo šele v drugi polovici 19. stoletja, po t. i. drugi industrijski revoluciji. Če sta prvo določala predvsem parni stroj in železarska industrija, sta bili glavni nosili druge industrijske revolucije električna energija in kemična industrija, središče proizvodnje pa se je premaknilo iz Velike Britanije v Nemčijo. Nova tehnologija je za učinkovito proizvodnjo zahtevala izučeno in motivirano delovno silo. Delodajalci so zato skrajšali delovni čas, uvedli redni urnik dela s prostimi dnevi ter pošteno dvignili plače. Prav tako so ukinili delo otrok ter omejili delo žensk. Vse to je imelo velike vplive na delovanje družin. Mezda povprečnega delavca je bila dovolj velika, da je od nje lahko živela celotna družina. Njegovi ženi tako ni bilo potrebno delati, lahko se je v celoti posvetila gospodinjstvu ter vzgoji otrok, ki so jih starši končno začeli v večjem številu pošiljati v šolo.

Posledica vseh teh dejavnikov je bil nastanek družin, v katerih je glavno vlogo nosila žena, ki je vodila gospodinjstvo in vzgajala otroke. Mož je bil iz take družine čustveno izključen, družino je videval zgolj zvečer in ob vikendih.

Ker je bila v taki ureditvi žena finančno odvisna od moža, je vse več žensk težilo k temu, da so si poiskale lastno zaposlitev. To je bila tudi ena glavnih parol feminističnih gibanj, ki so se rodila prav v tem obdobju. Ženska zaposlitev je bila razlog za zmanjšano število otrok v družinah ter za vse večjo institucionalizacijo otrok – odhajali so v vrtce, šole, internate, ... Slaba lasnost tega razvoja je predvsem v tem, da so se družinski člani srečevali predvsem ob večerih in dela prostih dnevih.

Vse večja mobilnost delovne sile, ki jo je zahteval kapitalizem, je pustila velik pečat tudi na družinskih odnosih. V družbi, kjer imata oba zakonca lastno zaposlitev ter je osnovno vodilo zakona ljubezen, je ločitev vsakdanji pojav – zakonski partner tako ni nič bolj stalen dejavnik kot služba ali stanovanje – v industrijski oz. še bolj postindustrijski družbi je vse troje vedno definirano kot trenutno – sprememba je možna v katerem koli trenutku.

NELAGODNA SODOBNOST POSTINDUSTRIJSKE DRUŽINE

Tako pridemo do sodobne evropske družine začetka 21. stoletja. V tem tipu družine sta zaposlena tako mati kot oče, število otrok v družinah je majhno, le-ti večino dneva preživijo v institucijah, saj starši ob polni zaposlitvi nimajo časa, da bi skrbeli zanje. Spričo vedno pogostejših ločitev – ljubezen je navsezadnje minljiva – se trend giblje v smeri še manjše jedrne družine oz. t. i. razbite družine – število enostarševskih družin skokovito narašča, prav tako se krhajo medgeneracijske in širše sorodstvene vezi, ki so pravzaprav omejene zgolj na nedeljske obiske ter praznična kosila. Posamezniki se za pomoč v starosti ali brezposelnosti vedno manj zanašajo na sorodstvo ter vedno bolj na državo.

Slaba stran tega razvoja je gotovo večja nevarnost otroških zlorab – v izolirani jedrni družini je take prakse dosti težje odkriti in sankcionirati, kot je bilo to možno v prejšnjih razširjenih, kolektivističnih družinah, kjer so bile posamezne družinske enote vedno pod budnim očesom sorodstva oz. sosedске skupnosti.

Sam razvoj koncepta družine je tako od bronaste dobe do danes prehodil kar dolgo pot, čeprav se določeni elementi skozi čas niso pretirano spreminjali. Družina je namreč tako kot vsak družbeni konstrukt vedno določena s celo vrsto družbeno-naravnih dejavnikov, ki segajo od geografskih dejavnikov, ekonomskih razmer, moči političnih institucij, pa do prevladujočih družbenih mentalitet ter prepričanj.

V pričujočem sestavku sem poskušal pokazati fluidnost, spremenljivost strukture družine v času, kot posledico nestalnosti širših družbenih procesov, ki so vedno vplivali na to, kako so ljudje mislili, doživljali, idealizirali ter prakticirali družinsko življenje.

Zanimivo bi si bilo pogledati, kako sta sama struktura družine in družina kot družbena mentaliteta vplivali na ostale družbene procese. Družina namreč nikoli ni bila zgolj določena, pod vplivom širših družbenih procesov, pač pa je te procese tudi sama določala. A tu že stopamo na področje, ki je precej oddaljeno od teme pričujočega sestavka in je poleg tega tudi slabo raziskano.³

3 Tu velja omeniti delo Avnerja Greifa *Family Structure, Institutions, and Growth: The Origin and Implications of Western Corporatism* – avtor v delu zagovarja tezo, da je bila jedrna družina, ki se s pomočjo Cerkve uveljavila v poznosrednjeveški Evropi eden pglavitnih razlogov za razcvet srednjeveških korporacij – celov, trgovskih združenj, mestnih skupnosti ... - Skupnosti, ki so bile izrazito interesne, prostovoljne združbe in niso temeljile na krvnem sorodstvu.